ОЛТИН ИПЛАРДА ЖОНЛАНГАН МИЛЛИЙ МЕРОС

Навоий вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи катта илмий ходими
Манзура Хошимова

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек халқ амалий безак санъатининг қадимий ва ноёб йўналишларидан бири бўлган зардузлик санъатининг тарихий тараққиёти, бадиий-эстетик хусусиятлари, миллий қадриятлар тизимидаги ўрни ҳамда замонавий даврдаги ривожланиш аистиқболлари ёритилган. Шунингдек, зардузликда қўлланиладиган анъанавий усуллар, нақшлар рамзий маъноси, ҳунармандчилик мактаблари ва устоз-шогирд анъаналарининг аҳамияти илмий манбалар асосида таҳлил қилинган.
Калит сўзлар: миллий мерос, зардузлик, олтин ип, Бухоро зардузлик мактаби, халқ амалий санъати, миллий қадриятлар, нақш, ҳунармандчилик, устоз-шогирд анъанаси, бадиий безак.

Ҳар бир халқнинг миллий ўзлиги, тарихий хотираси ва маънавий қиёфаси унинг асрлар давомида шаклланган маданий меросида намоён бўлади. Халқ амалий безак санъати эса ушбу мероснинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Унда халқнинг дунёқараши, эстетик тафаккури, табиатга муносабати, орзу-интилишлари ва ҳаёт тарзи ўзининг бадиий ифодасини топади. Ўзбек миллий амалий санъатида зардузлик алоҳида ўрин эгаллайди. Зардузлик — мато юзасига олтин ва кумуш рангли металл иплар ёрдамида турли нақш ва безаклар тушириш санъати бўлиб, у нафақат ҳунармандчилик маҳорати, балки юксак бадиий тафаккур намунасидир. «Зар» сўзи форс тилида олтин, «дўзи» эса тикиш маъносини англатади. Демак, зардузлик атамасининг ўзиёқ ушбу санъатнинг мазмун-моҳиятини ифодалайди.
Зардузлик санъати ўзбек халқининг бой маданий мероси сифатида асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб, бугунги кунгача ўзининг бадиий қимматини сақлаб келмоқда.

Зардузлик санъатининг тарихи Марказий Осиё халқларининг қадимий маданияти билан узвий боғлиқ. Археологик топилмалар ва тарихий ёзма манбалар ҳудудимизда металл иплар билан безатилган кийимлар қадимдан мавжуд бўлганини кўрсатади.

Санъатшунос Tereza Hejzlarováнинг «Uzbek Gold Embroidery» номли илмий тадқиқотида Тошкент вилояти ҳудудидан топилган милодий I–II асрларга оид археологик материалларда олтин ипли безаклар излари қайд этилган. Бу эса зардузлик анъаналарининг ҳудудимизда жуда қадимий тарихга эга эканини тасдиқлайди.

Амир Темур даврида ҳам олтин иплар билан безатилган либослар сарой маросимларида муҳим аҳамият касб этган. Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо 1403–1406 йиллардаги сафар хотираларида Амир Темур саройидаги тантаналар ва зар иплар билан безатилган либослар ҳақида маълумотлар келтиради.

Зардузлик санъатининг энг юксак тараққиёт босқичларидан бири XIX асрда Бухоро амирлиги даврига тўғри келади. Бу даврда Бухоро зардузлик санъатининг йирик марказига айланган. Амир саройида махсус зардузлик устахоналари ташкил этилган, моҳир ҳунармандлар эса сарой аҳли ва нуфузли кишилар учун тантанали либослар тайёрлаганлар.

Айниқса, Амир Музаффархон ва Амир Абдулаҳадхон даврларида зардузлик санъати ривожланиб, унинг техник ва бадиий имкониятлари янада кенгайган. Зар иплар билан безатилган чопонлар, саллалар, дўппилар, этиклар, пойабзаллар ва от анжомлари юксак маҳорат билан ишланган.

Бухоро зардузлик мактаби ўзининг мураккаб композицияси, нафис нақшлари ва ўзига хос тикиш усуллари билан бошқа ҳудудлардаги ҳунармандчилик анъаналаридан ажралиб турган.

Зардузлик санъати катта сабр-тоқат, аниқлик, диққат ва юксак маҳоратни талаб қиладиган мураккаб жараёндир. Унда бахмал, шойи, атлас, мовут ва бошқа матолардан фойдаланилади. Асосий безак воситаси сифатида олтин ёки кумуш рангли металл иплар, шунингдек, ипак ва пахта иплар ишлатилади.

Зардузликда бир нечта анъанавий тикиш усуллари шаклланган:

1. Зардўзи-заминдўзи — матонинг маълум юзасини металл иплар билан зич қоплаб тикиш усули. Бунда безакнинг умумий фони олтинсимон тусга киради.
2. Зардўзи-гулдўзи — қоғоз ёки картондан тайёрланган нақш шаклларини мато устига жойлаштириб, уларни зар иплар билан қоплаш орқали бажариладиган усул.
3. Зардўзи-қўшма усул — заминдўзи ва гулдўзи техникасини бир композицияда уйғунлаштириш орқали ҳосил қилинади.

4. Зардўзи-пулакчадўзи — зар иплар билан бир қаторда ялтироқ майда безаклардан фойдаланиб тикиш усули.

Мазкур усуллар зардузлик буюмларининг бадиий кўриниши ва композицион ечимини белгилайди. Нақшларнинг жойлашуви, ранглар мутаносиблиги, безак элементларининг ўзаро уйғунлиги ҳар бир асарнинг эстетик қийматини оширади.

Зардузликда ишлатиладиган нақшлар ҳам алоҳида маъно ва рамзий мазмунга эга. Гул, новда, анор, бодом, узум, барг, дарахт ва турли ўсимликсимон шакллар халқнинг табиат, ҳаёт, фаровонлик ва гўзаллик ҳақидаги тасаввурларини ифодалайди.

Масалан, анор кўпинча барака ва серфарзандлик, бодом шакли ҳимоя ва эзгулик, гуллар эса гўзаллик ва ҳаёт тимсоли сифатида талқин қилинади. Бироқ нақшларнинг рамзий маъноси ҳудудий анъаналар ва буюмнинг вазифасига қараб ўзгариши мумкин.

Бухоро зардузлик санъатида гул, палметта, буталар, дарахтлар ва гулдон тасвирлари кенг қўлланилган. Айрим нақшларнинг шаклланишида Шарқ мамлакатлари, жумладан, Хитой чинни буюмларидаги гул тасвирларининг таъсири ҳам кузатилади. Бу ҳолат зардузлик санъатининг турли маданиятлар ўртасидаги бадиий алоқалар натижасида бойиб борганини кўрсатади.

Зардузликни фақат матога безак бериш санъати сифатида баҳолаш унинг ҳақиқий моҳиятини тўлиқ очиб бермайди. Чунки ҳар бир зар ипда халқнинг тарихий хотираси, меҳнат маданияти, диди ва маънавий қадриятлари мужассамдир.

Анъанавий зардузлик буюмлари инсон ҳаётининг турли маросимлари ва ижтимоий муносабатларида муҳим вазифани бажарган. Хусусан, тўй маросимлари, байрамлар, расмий қабуллар ва бошқа тантаналарда зар иплар билан безатилган кийимлардан фойдаланилган.

Чопонлар, дўппилар, камзуллар, пойабзаллар ва бошқа буюмлар нафақат кийим-кечак, балки инсоннинг ижтимоий мавқеи, эстетик диди ва миллий мансублигини ифодаловчи восита ҳам бўлган.

Зардузликнинг яна бир муҳим хусусияти — унда жамоавий меҳнат ва авлодлар давомийлиги анъанасининг сақланганидир. Илгари ушбу ҳунар асосан эркаклар томонидан бажарилган бўлса, кейинчалик аёллар ҳам унинг ривожланишига катта ҳисса қўша бошлаганлар. Бугунги кунда эса зардузлик билан шуғулланаётган ҳунармандлар орасида аёллар салмоқли ўрин эгаллайди.

Шу жиҳатдан, зардузлик санъати меҳнатсеварлик, сабр, ижодкорлик ва устозга ҳурмат каби қадриятларни ёш авлод онгига сингдиришда ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга эга.

XX асрда зардузлик санъатида муайян ўзгаришлар юз берди. Айниқса, 1920–1980-йилларда унинг ишлаб чиқариш хусусияти кучайиб, эсдалик буюмлари ва оммавий истеъмол маҳсулотларини тайёрлаш кенгайди. 1990-йиллардан бошлаб эса анъанавий ҳунармандчиликни қайта тиклаш, устоз-шогирд тизимини ривожлантириш жараёнлари фаоллашди.

Бугунги кунда Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Андижон, Наманган ва бошқа ҳудудларда зардузлик анъаналари давом эттирилмоқда.

Замонавий зардузликда миллий анъаналарни сақлаган ҳолда янги бадиий ечимлардан фойдаланиш имкониятлари кенгаймоқда. Миллий чопон, дўппи ва камзуллар билан бир қаторда декоратив паннолар, интерьер буюмлари, замонавий либослар, сумкалар ва совғабоп маҳсулотлар ҳам зар иплар билан безатилмоқда.

Бу жараёнда миллий нақшларни замонавий дизайн билан уйғунлаштириш алоҳида аҳамият касб этади. Бироқ янгиланиш жараёнида анъанавий тикиш технологиялари, композицион қоидалар ва миллий нақшларнинг асл хусусиятларини сақлаб қолиш зарур.

Зардузлик санъатини ривожлантиришда таълим муассасалари, ҳунармандчилик марказлари, музейлар ва маданий ташкилотларнинг ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ёшларни устоз-шогирд анъаналари асосида касбга ўргатиш, тарихий буюмларни илмий ўрганиш ва уларнинг нусхаларини қайта тиклаш миллий мероснинг узлуксизлигини таъминлайди.

Шунингдек, зардузлик маҳсулотларини халқаро кўргазмаларда намойиш этиш, рақамли платформалар орқали тарғиб қилиш ва миллий бренд сифатида ривожлантириш ҳам бу санъатнинг жаҳон миқёсида танилишига хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, зардузлик санъати ўзбек халқининг бой тарихи, юксак эстетик тафаккури ва ноёб ҳунармандчилик анъаналарини ўзида мужассам этган бебаҳо маданий меросдир. Унинг ҳар бир нақши, ҳар бир безаги ва ҳар бир олтин ипи халқимизнинг асрлар давомида шаклланган бадиий дунёқараши ҳақида ҳикоя қилади.

«Олтин ипларда жонланган миллий мерос» тушунчаси замирида нафақат зар иплар билан безатилган буюмлар, балки халқнинг тарихий хотираси, маънавий қадриятлари ва ижодий салоҳияти ҳам мужассамдир.

Бугунги глобаллашув шароитида зардузлик санъатини асраб-авайлаш, уни илмий жиҳатдан ўрганиш, анъанавий технологияларини келажак авлодга етказиш ва замонавий ҳаётга мос равишда ривожлантириш муҳим вазифалардан биридир.

Зеро, миллий меросни сақлаш — бу фақат ўтмишни асраш эмас, балки келажак авлодга ўзлигимизни, маданиятимизни ва маънавий бойлигимизни етказиш демакдир. Олтин иплар билан жонланган ушбу санъат халқимиз қўлида яратилиб, қалбида асраб келинаётган миллий гўзалликнинг абадий ифодасидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Hejzlarová, T. Uzbek Gold Embroidery // Annals of the Náprstek Museum. – Prague, 2012. – Vol. 33, No. 1. – P. 85–100.
2. Сидоренко А. И., Артикова А. Р., Раджабов Р. Р. Золотое шитьё Бухары. – Ташкент, 1981.
3. Гончарова П. А. Золотошвейное искусство Бухары. – Ташкент, 1986.
4. Садикова Н. Национальная одежда узбеков (XIX–XX века). – Ташкент: Шарқ, 2003.
5. Нематериалное культурное наследие Узбекистана. Бўлим: Зардўзлик (Gold Embroidery).
6. UNESCO-ICH-CAP. Knowledge and Practices Concerning Traditional Craftsmanship. Gold Embroidery.